

ONA TILI VA ADABIYOT DARSLARIDA O'QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRUVCHI O'QUV TOPSHIRIQLARI

*Murodova Shahlo Ibragimovna,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
mustaqil izlanuvchisi*

Annotasiya: maqolada badiiy matn ustida ishlash, o'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish, matnni anglash, muallifning maqsadini tushunish, yashirin va oshkora aytilgan fikrlarni ilg'ash, matn ustida ishlash orqali notanish so'zlarning ma'nosini o'rganish, mustaqil mushohada qilishga yo'naltiruvchi o'quv topshiriqlarni ishlab chiqish haqida mulohaza yuritiladi.

Kalit so'zlar: matn, o'qish savodxonligi, badiiy asar, muallif maqsadi, asar g'oyasi, kalit so'zlar, muhim jumla, o'qib tushunish, matnning anglash, savol, mustaqil fikrlash

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЗАДАНИЯ, РАЗВИВАЮЩИЕ ГРАМОТНОСТЬ ЧТЕНИЯ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

*Муродова Шахло Ибрагимовна,
независимый научный сотрудник Ташкентского государственного
университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои*

Аннотация: в статье рассматриваются вопросы работы над художественным текстом, развития навыков понимания прочитанного, понимания текста, понимания замысла автора, продвижения скрытых и прозрачных мыслей, изучения значения незнакомых слов через работу над текстом, разработки образовательных заданий, направленных на самостоятельное наблюдение.

Ключевые слова: текст, грамотность чтения, художественная литература, цель автора, идея произведения, ключевые слова, важное предложение, понимание прочитанного, понимание текста, вопрос, независимое мышление

EDUCATIONAL TASKS THAT DEVELOP READING LITERACY IN THE LESSONS OF THE NATIVE LANGUAGE AND LITERATURE

*Murodova Shakhlo Ibragimovna,
Independent researcher at Tashkent State University of Uzbek Language and
Literature named after Alisher Navoi*

Abstract: the article discusses the issues of working on a literary text, developing reading comprehension skills, understanding the text, understanding the author's intention, promoting hidden and transparent thoughts, studying the meaning of unfamiliar words through working on the text, developing educational tasks aimed at independent observation.

Keywords: text, reading literacy, fiction, the author's goal, the idea of the work, keywords, important sentence, reading comprehension, text comprehension, question, independent thinking

Kirish. Bugun til va adabiyot o'qitishda turli zamonaviy yondashuvlar qo'llanilmoqda. Xalqaro tajribalardan ham samarali foydalanishga harakat qilinmoqda. Bu yaxshi, albatta. Ammo biz kabi qadimiy Millatlar soni unchalik ko'p emas va bu

zaminda Alisher Navoiy va boshqa dunyo tamadduniga ulkan hissa qo'shgan daholar bisyor. Birinchi va ikkinchi Renessansga o'zlarining munosib hissalarini qo'shgan ajdodlarning munosib avlodi bo'lish uchun ularni tarbiyalagan muhit va ta'lim tizimi haqida yaqqol tasavvurga ega bo'lishimiz lozim. Matematika, astronomiya, tibbiyot ilmlarining ustunlari qanday etishib chiqdi?

Holbuki, barcha ilmiy yo'nalishlar qatorida tilshunoslikda ham «...ilmiy va ijodiy izlanishlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ular uchun zarur shart-sharoitlar yaratish vazifa»sining belgilanishi fanlar integratsiyasi bo'yicha chuqur izlanishlar olib borish zarurligini ko'rsatadi. Mamlakatimizda tilga e'tibor ma'naviyatga e'tiborning ustuvor yo'nalishlaridan biri darajasiga ko'tarildi. Shu boisdan ona tilimizni asrab-avaylash, boyitish, undan amaliy foydalanish samaradorligini oshirish bilan birga, o'zbek tilining zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimida keng qo'llanishiga erishish kechiktirib bo'lmaydigan, dolzarb vazifaga aylandi. She'riyat mulkingning sultoni – Nizomiddin Alisher Navoiy qanday qilib mutafakkir darajasiga erishdi? Biz bugun til va adabiyot ta'limi bo'yicha xorijiy tajribalarga ko'proq urg'u bermoqdamiz. Ammo xorijiy ijodkorlar Navoiy zabt etgan cho'qqilarga eta olganmi? Shunday ekan «Shamsul millat» (millat quyoshi) hisoblangan buyuk Navoiyga tegishli har bir jihatni chuqur o'rganishimiz kerak.

Til va adabiyot o'qitish metodikasini takomillashtirishda milliy, mahalliy tajribalarni e'tibordan qoldirmasligimiz kerak. Ayrim asarlarni o'qitishda bu bola yoshiga to'g'ri kelmaydi, psixofiziologiyaga mos emas, deyishdan oldin ajdodlar tajribasini obdon tahlil qilib ko'raylik. Chunki intellektual qobiliyat hamma millatda bir xil bo'lmaydi. Afsuski, bizdagi ilmiy tadqiqotlarning aksariyatida rus tili va adabiyotini o'qitish metodikasiga doir nazariyalar asos vazifasini o'taydi.

Vaholanki, Beruniy, Farobiy, Ibn Sino, Xorazmiy, Mirzo Ulug'bek, Navoiy, Bobur kabi daholarni etishtirib bergan ta'limiy muhit, shart-sharoit, o'qitish metodikasi hali maxsus o'rganilmagan. Ta'kidlash lozimki, milliy pedagogika tarixida mutafakkirlarimizning pedagogik qarashlari o'rganilgan xolos, ularni intellektual jihatdan yuksaltirgan ta'limiy muhit esa ochilmagan qo'riq bo'lib turibdi. Ma'lumki, o'tmishda, ayniqsa, yuqorida nomlari zikr etilgan ajdodlarimiz davrida ustoz-shogird munosabatlari ta'limning asosini tashkil etgan.

Avval ham ta'lim turli bosqichlarni qamragan, jumladan, masjid, madrasa, Madrasai oliyalar faoliyat yuritgan. Buyuk insonlarning ustozlari ham o'z davrida ulug'maqomlardagi komil shaxslar bo'lgan.

Ta'limning asosi – bu o'quv topshiriqlari, ya'ni savol va javoblardir. Chunki bolaning intellektual qobiliyatini rivojlantirish ikki bosqichda amalga oshiriladi: birinchisi, bolaga, talabaga salmoqli, fikrlashga undaydigan muhim savol bera olish; ikkinchisi, o'quvchining bergan savoliga erinmasdan to'g'ri, aniq, misollar asosida javob berish.

Manashu ikki jarayon sifatli bo'lsa, ta'lim samarali bo'ladi. Inson o'zi tanlagan istalgan sohada yuksak natijalarni qo'lga kiritishi mana shu ikki jihatga nihoyatda bog'liq. Berilgan asarni, topshiriqni o'qib kelish, o'qib olish qiyin ish emas, uni ustoz talqinida eshitish, birga muhokama qilish tafakkurga kuchli ta'sir qiladi.

Bugungi ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan savol-javoblar ko'pincha xotirani mashq qildirishga xizmat qilmoqda. Adabiyot o'qitish metodikasida professor Qozoqboy Yo'ldoshev, pedagogika fanlari doktori Qunduz Husanboevlarning tadqiqotlarida milliy tajribalar, o'quvchini mustaqil fikrlashga, so'zni, odam va olam mohiyatini anglatishga urinishlar borligini mamnuniyat bilan ta'kidlaymiz.

Shu o'rinda, filologiya fanlari doktori, professor Ibodulla Mirzayevning milliy

tajribalarni o'rgangan holda mumtoz ta'lim shakli bo'lgan «tahliliy o'qish», «matn tahlili» o'quv loyihalari yuksak saviyali shaxslar, malakali mutaxassislar tayyorlash, iqtidorli olimlar etishtirishga xizmat qilishi shubhasiz.

Ona tili ta'limi orqali ijodiy tafakkur sohiblarini tayyorlash kontsepsiyasi muallifi filologiya fanlari doktori professor Namid Ne'matov va uning izdoshi, munosib shogirdi, bugun O'zbekistonda amaliy tilshunoslik va pragmatik ta'limni rivojlantirishga katta hissa qo'shayotgan iste'dodli olim – Baxtiyor Menglievning bu borada amalga oshirayotgan manfaatli ishlarni ham ta'kidlash o'rinlidir.

Shunday bo'lsa-da ona va adabiyot ta'limi o'zining yangi metodikasini to'la yaratib olgan, u bugun samarali qo'llanmoqda, deb aytolmaymiz. Chunki jahon tajribasini har qancha o'rganmaylik, milliy mentalitet, irsiyat tushunchalari ham mavjudki, biz uzoq o'tmishda jahoniy shon-shuratni qo'lga kiritgan ajdodlarimizning boy tajribasini, albatta, o'rganishimiz kerak. Uning elementlarini bugungi ta'lim jarayoniga singdirishimiz lozim. Bu borada bizga tarixchilar, etnograflar, Kinochilar, sharqshunoslar, yozuvchilar yordam berishi kerak.

Intellektual salohiyat, daholik haqida gap borsa, bizning diqqat markazimizga Alisher Navoiy keladi. Bu bejiz emas. Chunki Navoiy ijodi, uning tafakkur mahsuli to'la o'rganilmagan, qazib olinmagan xazinadir. Bizni qiziqtiradigan jihati shuki, bunday daho, mutafakkir qanday etishib chiqdi, uning omillari, sabablari, shart-sharoitlari qanday bo'lgan, Navoiy qanday ta'lim olgan?

Yaqinda nafaqat o'zbeklar, balki jahon miqyosida ham o'quvchilari soni kun sayin oshib borayotgan, millat tafakkurini yuksaltirishga xizmat qiluvchi «genetik», «boqiy darbadar» kabi asarlar muallifi, iste'dodli yozuvchi Isajon Sultonning «Alisher Navoiy» romani chop etildi. Buning badiiy qimmati, ijtimoiy ahamiyat to'g'risida munaqqidlarimiz, millat ziyolilari o'z munosabatlarini bildirdilar.

Davlatimiz tomonidan ham ushbu teran tafakkur mahsuli munosib baholandi. Yozuvchiga shaxsan mamlakat rahbari «O'zbekiston xalq yozuvchisi» unvonini topshirdi. Bu asarga berilgan eng yuksak baho edi. Alisher Navoiy asarlarining o'ziga xosligi ham shundaki, uni o'qigan har bir kishi o'ziga kerakli ma'no topa oladi. Masalan, bir g'azalni ikki yoki uch xil talqin etish mumkinligi ko'p marta isbot bo'lgan.

Isajon Sultonning «Alisher Navoiy» romani yuksak badiiy asar bo'lishi bilan birga faktik materiallarga boy bo'lgani bois tarixchilar, qadimshunoslar, siyosatchilar, nutqshunoslar uchun ham zarur manba bo'la oldi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, bu roman ona tili va adabiyot o'qitish metodikasi, milliy pedagogika uchun ham qimmatli manba vazifasini o'taydi.

Mamlakatda uchinchi Renessans ro'y berishi uchun «taraqqiyot strategiyasi» ni amalga oshirishda barcha sohada, jumladan, ta'lim tizimida, zamonaviy kadrlar tayyorlashda tub burilishlar, samarali islohotlar olib borish, millatni intellektual jihatdan yuksaltirish, jamiyatda ustozning nufuzini oshirish bosh masalalardan biri bo'lib turibdi.

Ijtimoiy tarmoqlarda rivojlangan mamlakatlarda ustozning nihoyatda qadrlanishi bilan bog'liq ma'lumotlar havas bilan qayta-qayta muhokama qilinmoqda. Ustozning soyasini bosib olmaslik uchun etti qadam orqada yurish kabi yapon va boshqa intellektual jihatdan taraqqiy etgan davlatlar madaniyati targ'ib qilinmoqda. Bu yaxshi. Ammo bizdagi mumtoz ustoz-shogirdlik an'anasi ham bundan qolishmagan. Buni tarixiy faktlar, sodir bo'lgan birinchi va ikkinchi renessanalar isbotlaydi. Biz bir muddat bu an'analardan uzoqlashgan edik, mana «Alisher Navoiy» kabi romanlar yana shu muhitga qaytarsa, ajab emas.

Asarda Buyuk shoirning qanday etishib chiqishi, bunga sabab bo'lgan shaxslar, omillar va vositalar aniq ifodalangan. Bu milliy metodikamiz, qolaversa, pedagogikamiz uchun juda muhim edi.

Bugun til va adabiyot o'qitishning zamonaviy metodikasini ishlab chiqishda mumtoz ta'lim erishgan yutuqlaridan foydalanish lozim. E'tiborli jihati shundaki, Isajon Sultonning «Alisher Navoiy» romanida shunday o'ziga xos yondashuvlar borki, uni bugungi til va adabiyot o'qitishga tatbiq etish, ayniqsa, adabiyot darslarida shunday suhbatlardan foydalanish katta samara beradi.

Jumladan, asarning dastlabki boblaridan birida shoirning bolaligi, uning ta'lim olish jarayoni, ustozning shogirdlarga munosabati, o'quvchilarga qanday savollar berishi mahorat bilan tasvirlangan. E'tiborni tortadigan jihati shundaki, bugun o'qituvchi o'quvchiga berayotgan bilimi qanday ahamiyatga ega ekanligini tushuntirib o'tirmaydi, Navoiy davrida esa, bunga alohida diqqat qilingan. O'tilganlarni takrorlash shaklidagi dars mashg'ulotlari odatda quyidagi mazmunda savollar, (aqliy hujum)dan boshlanadi:

«Mudarris alik olib, darsni savol bilan boshladi:

– Aying-chi, Qur'onni ne uchun o'qiydurmiz?

– Alloh taoloning hukmlari bo'lgani bois.

– Balli. Handasani-chi?

– Hisobda xatolar bo'lmasligi uchun.

– Xo'sh, unda abiyot-u nazmni-chi?

– Go'zal qo'shiqlar kuylamoq uchun.

– Xayr, deb javob qildi mudarris. Shul sababdinkim, el-ulusning, rayiatning ulug'lari so'zini go'zal aytmoq uchun...»Ko'rinib turibdiki, mudarris o'quvchlarni fikrlashga undayapti, xato javob bersa, hafsala bilan uni tuzatib turibdi.

Mudarris yana shunday davom etadi: «sizlarga olamning eng kuchli quroli haqida aytib beraman, – deydi mudarris. Toping-chi, nima ekan?». Bu o'quvchilarni fikrlashga, tafakkur qilishga undash, mashg'ulotga qiziqtirishning eng yaxshi usuli hisoblanadi. Qariyb olti yuz yil avval amalda qo'llangan. Mudarris savol bergach o'quvchilar har xil o'zlari tasavvur qilgan narsalarni aytishadi:

– Manjinaq.

– Ho'kiztumshuq.

– Fil. Shunda mudarris yoyilib jilmayadi va yo'q, men aytmoqchi bo'lgan narsa ulardan ham kuchli. U so'z deydi.

Mudarris bolalar biladigan jonivorlardan misol keltirib, itlar uch xil tovush chiqaradi: vovullaydi, angillaydi, huradi. Shu uch tovush uning umr kechimog'i uchun etarli, deydi. Umuman, bu o'rinda mudarris so'zning inson hayotidagi ahamiyatini olam va odam misolida tushuntirib beradi va yo'l-yo'lakay o'quvchilarga ham salmoqli savollar berib, ularning javoblarini yo olqishlab, yoki to'ldirib boraveradi. Ayniqsa, Arabcha tuya so'zi sharhidan keyin turkiy tilning go'zal va boy ekanligini ot so'zi orqali yosh Alisherga ustoz Abu Abdulloh kulohiy aniq misollar bilan (qulun, toy, ayg'ir, biya, to'riq, saman, Tarlon, tulpor) tushuntirib beradi. So'z va uning ma'nolari ustida mashg'ulot olib boriladi. Demak, bugungidek, quruq gramatik qoidalarni yodlatish bilan shug'illanilmagan.

Asarda diqqatni tortadigan o'rinlar juda ko'p. Masalan, «gul sayli» bobida ikki oddiy fuqaroning o'z ona tilini himoya qilib janjallashayotgani tasvirlangan sahnalar ham bor. Voqealar rivojida shunday dialoglar borki, beixtiyor Navoiy ham siz-u biz kabi oddiy kishi ekan-ku, deb u kishining ruhiyatiga yaqinlashaverasiz. Buyuk shoirning Samarqandga borgan kuni pulini yo'qotib qo'yib, hech kimni tanimagani

uchun qiynalgani va choponini sotib arzonroq chopon olmoqchi bo'lganlari o'quvchini hayotdagi tasodifiy muammolardan chiqish yo'llarini topishga o'rgatsa ajab emas.

Milliy pedagogikada bola, ayniqsa, o'g'il bola tarbiyasida tog'alarning o'rni muhim ekanligi o'rganilmaydi. Masalan, farzand tarbiyasida ota-ona, oilaning ta'siri masalasi keng o'rganib kelinadi. Hayotda yuksak natijalarni qo'lga kiritgan insonlarning ko'pchiligida tog'alarning ta'siri katta bo'lgan. Masalan, bugun biz yaxshi bilgan Erkin Vohidov, Tohir Malik kabi bir qator ijodkorlarning ulkan muvaffaqiyatlariga tog'alari sabab bo'lganni o'zlari ta'kidlaydilar. Navoiyning ham she'riyat mulkining sultoni, buyuk tafakkur sohibi bo'lishida tog'alari Qobuliy va Ali G'aribiylarning ta'siri katta bo'lgan. Ular Alisherni ko'plab she'riyat kechlariga olib borar, yozgan she'riy mashqlari uchun olqishlar aytar, bo'lajak shoirga bundan-da zo'r asarlar yozishda rag'bat uyg'otardi.

Isajon Sulton o'z asarida manashu jihatga alohida e'tiborni qaratgan. Alisherning Navoiy bo'lish jarayonini ipidan-ignasigacha tasvirlab beradi. Bunga xizmat qilgan omillar va vositalarni izma-iz ifodalab boradi. Bir so'z bilan aytganda yozuvchi tarixiy faktlarga tayanib, ishonchli badiiy to'qimalar keltirib, ijodiy tafakkur sohiblarini etishtirishning milliy modelini o'zi bilmagan holada yaratib bergan desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Bugunga qadar Buyuk Navoiy haqida yaratilgan asarlarni kamsitmagan holda aytish mumkinki, «Alisher Navoiy» romanini o'qigan kishi borki ham shoir Navoiyni, ham Nizomiddin Alisherni, ham Amir Alisher Navoiyni ko'rgandek bo'ladi. O'zbek adabiyoti, adabiyot o'qitish metodikasi uchun kamyob hodisa o'laroq mazkur roman, shu jumladan, Isajon Sultonning boshqa asarlari uzluksiz ta'lim tizimida yosh avlodda ijodiy tafakkur va keng dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiladi.

Romanni o'qigan kishi Alisher Navoiyni qayta kashf qiladi, beixtiyor shoir ijodiga sho'ng'ib ketadi. Asar bevosita Navoiyni tushunishga yordam beradi. Buning uchun yozuvchining badiiy mahorati, tafakkur sarhadlari naqadar kengligiga tasannolar aytish mumkin zero, asar shoirni taeran anglashda, she'riyat bo'stoniga o'tishda ko'prik vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимиغا киришиш тантанали маросимиغا бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2016. – 56 б.
2. Ҳамроев Ғ. Она тилидан ўқув топшириқлари тузиш методикаси. – Тошкент, “Донишманд зиёси” нашриёти 2021. 160 б.
3. Исажон Султон Алишер Навоий Роман. –Тошкент: “Адабиёт” нашриёти, 2021. –512 б.